

ДИЛОГІЯ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «МАЗЕПА» У ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ ПРОЧИТАННІ

Анотація. У статті пропонується постколоніальна перспектива осмислення історичної романістики Михайла Старицького, зокрема діалогії «Мазепа». Автор акцентує увагу на узалежненні письменницьких стратегій інтерпретування історичного минулого від національного та метропольного дискурсів.

Ключові слова: історичний роман, постколоніалізм, імперський дискурс, національний історичний нарратив, метропольні ідеологеми.

Аннотация. В статье предлагается постколониальная перспектива осмысления исторической романстики Михаила Старицкого, в частности диалогии «Мазепа». Автор акцентирует внимание на зависимость писательских стратегий интерпретирования исторического прошлого от национального и метропольного дискурсов.

Ключевые слова: исторический роман, постколониализм, имперский дискурс, национальный исторический нарратив, метропольных идеологеми.

Annotation. The article suggests understanding the historical perspective of postcolonial Michael Staritskogo s works, including dilogy Mazepa. The author focuses on writing strategies addiction interpret the historical past of national and metropolitan discourses.

Key words: historical novel, postcolonial, imperial discourse, the national historical narrative, metropolitan ideology.

Романістика складає значний, але недооцінений пласт творчості Михайла Старицького. Прозові твори письменника, присвячені подіям Хмельниччини та Руїни, є невід'ємною часткою української історичної прози кінця XIX століття. Поряд із текстами Івана Нечуя-Левицького, Данила Мордовця, Андріана Кашенка романи Старицького реанімують в народницькому письменстві романтизований міф козацтва. Проте історіософський проект письменника (трилогія «Богдан Хмельницький» та діалогія «Мазепа») не набув такого масштабного значення для українського літературного простору, як романи Генріха Сенкевича в польському середовищі.

У сучасному літературознавстві прозі Михайла Старицького присвячені дослідження Володимира Поліщука [8], Надії Левчик [4], Ярослава Поліщука [9] та ін. Проте незважаючи на окремі спроби аналізу романістики письменника, на даний момент актуальною лишається проблема осмислення епічної творчості автора у контексті пошуків українського письменства кінця XIX століття. На питанні не сформованості рецептивних стратегій дослідження прози Михайла Старицького слухно наголошує Володимир Поліщук, автор найповнішої сучасної розвідки щодо романістики письменника «Художня проза Михайла Старицького». У сферу дослідницької уваги науковця у першу чергу потрапляють жанрово-композиційні та проблемно-тематичні особливості прозових творів письменника.

Однак у контексті романістики Михайла Старицького, на нашу думку, важливе значення відіграє не лише проблема з'ясування формально-змістових особливостей текстів письменника, а й перспектива постколоніального прочитання їх, оскільки твори поєднують водночас національне та метропольне бачення. У сучасному вітчизняному літературознавстві з'явилося кілька постколо-

ніальних студій російсько-українських літературних відносин. До цієї проблеми зверталися Мирослав Шкандрій [18], Марко Павлишин [7], Ярослав Поліщук [10] та інші. Дослідник Ярослав Поліщук відзначає, що актуальність постколоніального підходу полягає у практиці ревізування стереотипів, «в контексті яких сприймаємо власну національну культуру», а також стверджує, що ця деконструктивська стратегія «сприятиме утвердженню культурного Іншого, вказуватиме на альтернативні (щодо колоніальної) моделі культурної свідомості, які можна і потрібно зацепити на українському ґрунті» [10, с. 88].

Метою нашої статті є спроба дослідження проблеми присутності в діалогії Михайла Старицького «Мазепа» стратегій інтерпретації минулого у контексті національної та імперської візії історії.

Отже, у першу чергу варто звернути увагу на проблему рецепції романістики письменника сучасниками. Однією з причин «настороженого» ставлення до історичних романів Михайла Старицького серед українського читача стала їх російськомовність. Хоча для української літератури XIX століття двомовність є органічним та невід'ємним елементом і відбиттям тогочасної об'єктивної реальності [8, с. 15]. Але в літературній ситуації межі століть двомовність сприймається як факт морального ренегатства. У літературі раннього модернізму продукуються не лише нові естетичні цінності, але й особлива національна стоїчність. Показовою може бути полеміка щодо «переходу» Володимира Винниченка в російську літературу, коли молодого письменника від «необережного» кроку відмовляв Михайло Коцюбинський. Подібні застереження з'являються у цей же період і в коментарях представників «старшого» покоління українських літераторів. Так, Іван Франко, оглядаючи творчість галицьких москвофілів («Двоязичність і дволичність»), трактує зречення націона-

льної мови як внутрішнє роздвоєння, що призводить до духовної та літературної деградації [16, с. 266].

Старицький, розуміючи дражливість ситуації, опинився в неоднозначній ситуації. З одного боку, автор відчував важливість постання «великоформатної» української історичної прози, хоча б у чужомовному варіанті. У спогадах Валерії О'Коннор-Вілінської згадується міркування Старицького про друк своїх історичних романів на сторінках «Московського листка»: «/.../ фейлетон цікавий, розбігається широко полюддях, по тій московській юрбі, що складає тут ґрунтовну опінію, а несе він у собі нашу історію, її красу, український патріотичний дух.» [6, с. 74]. Отож в письменницькому розумінні російськомовна історична проза мала відіграти роль своєрідного міжкультурного містка, витворити автономний культурний анклав у рамках імперського простору. Тому Старицький співпрацю із метропольними виданнями вважає не «відступництвом», а легальним способом поширення українського письменства в умовах тотальної заборони друку. Окрім того, у цій ситуації був ще важливий момент, що найкраще можна охарактеризувати словами Володимира Винниченка: «Что печатается в русской литературе, то в украинской конфискуется и преследуется» [5, с. 53]. У випадку Старицького це могло означати те, що українські історичні візії, присвячені навіть таким дражливим з імперського погляду особам як Мазепа, отримували шанс на повноцінне існування.

З іншого боку, Старицький усвідомлював «нелегітимність» в очах українського читача свого історичного проекту, тому постійно намагався видрукувати й український варіант романів. У листі до Ц. Білиловського письменник відзначає, що «/.../одержав наказ із Москви на історичний роман «Мазепу»: хтів би разом писати по-російськи і по-українськи, щоб хоч у Галичині друкувати поки абошо, та й удався до одеситів, чи не можна цього українського видання прилаштувати до «Южно-руського видавництва» /.../ та й не озиваються щось... Бере мене превеликий жаль, що й «Хмельницький» /.../ виходить тільки по-російськи, бо там платять гроші, на які я тільки й живу, а по-українські – нема спромоги такого романа видати...» [14, с. 580-581]. Зрештою, саме матеріальний аспект справи не дозволяв зреалізувати україномовний варіант трилогії, яку здійснив Старицький і яка за задумом повинна «завершити будову нашої літературної мови» [14, с. 581]. Для самого ж автора співпраця «з нужди» з «Московським листком» носила також важливий фінансовий момент, про що постійно наголошував письменник у листуванні з різними респондентами. У клопотанні до Російської академії наук про присудження Старицькому за довгорічну літературну діяльність пожиттєвої стипендії також єдиним засобом матеріального заробітку згадувалися гонорари «Московського листка» [14, с. 542]. Таке

постійне акцентування автором уваги на матеріальних причинах постання історичної прози теж певною мірою сприяло формуванню у читацькій рецептивній матриці дещо упередженого ставлення до трилогії «Богдан Хмельницький» та дилогії «Мазепа».

Проблема російськомовності романістики Старицького має ще один важливий аспект. Постколоніальна критика акцентує увагу на проблемі поліваріантної культурної ідентичності, що, за словами Пітера Баррі, проявляється через одночасну присутність колонізованого у національному та метрополійному гуманітарних просторах: належність «до культури колонізатора через колоніальну шкільну систему й колонізованого через локальну й усну традицію» [1, с. 237]. Тексти письменника, написані мовою метрополії, репрезентують симбіоз національних та імперських форм осмислення минулого. Але автор, послуговуючись фігурами та методами колоніального дискурсу, не потверджує його монолітність, а, навпаки, ставить завдання «критично переглянути культуру метрополії», переформатувати її стереотипне осмислення духовного простору периферії [11, с. 343]. Російськомовна історична проза дозволяє Старицькому вписатися в імперський гуманітарний простір хоча б на рівні масової літератури та намагатися трансформувати усталені колоніальні моделі ідентифікування колонізованого та його духовної сфери буття, що в метропольному спектрі сприймаються *a priori* як вторинні та маргінальні. Показовим у цьому контексті є авторська настанова щодо важливості пропагування самобутніх національних історико-культурних форм у мистецькому просторі колонізатора: «Пропаганда потрібна не в дружніх колах, а ворожих» [6, с. 74].

Певну роль у питанні «недооцінки» українським читачем історичної романістики Старицького відіграло і видання, в якому побачили світ трилогія «Богдан Хмельницький» та дилогія «Мазепа». «Московський листок» – класичний приклад бульварної («жовтої») преси, який поміж тим здобуло популярність і серед освічених верств. Рецепт успіху видання полягав у політиці редактора Миколи Пастухова. Володимир Гілярівський характеризує його як малоосвічену особу, котра змогла привчити читати «Московський листок» усю Москву та її околиці. Окрім скандальних репортажів газета особливу увагу приділяла белетристиці, яка була «одним із основних магнітів, що притягував читачів «Листка» [2]. Особливе місце серед такого читива відводилося історичному роману, що друкувався двічі на тиждень: у понеділок та середу. Хоча загалом літературний рівень романів, публікованих у «Московському листку», був невисокий, але видання виробило в аудиторії потребу читання. Відповідно постійні автори видання, у тому числі й Михайло Старицький, змушені були орієнтуватися на читацький горизонт очікування, що у першу чергу вимагав розважально-авантюрного та любовно-

пригодницького читива навіть у рамках історичної романістики.

Незважаючи на бульварний характер видання, «Московський листок» на початок ХХ століття мав наклад у кілька десятків тисяч, а територія поширення охоплювала всю Російську імперію. Для порівняння, станом на 1914 рік загальний тираж київських україномовних видань складав всього лиш 27070 примірників [12]. Тому співпраця Михайла Старицького з «Московським листком» зумовлена також і авторським переконанням про потребу популяризації української візії минулого та культури загалом. Однак орієнтування у першу чергу на російського читача прирікало автора на запозичення метропольного нарративного досвіду та «сприйняття /.../ ідеологічної надбудови, програмової заданості» російської літератури [9, с. 43].

Історична романістика Михайла Старицького репрезентує варіант типової белетристики кінця ХІХ століття. Проте елементи масової літератури поєднуються із авторським намаганням вибудувати історичний український міф. Романтично-пригодницькі аспекти тексту, розраховані на наївного та невибагливого читача, доповнюються ідеологічними вкрапленнями історіософського змісту. Однак такі елементи набувають у Старицького амбівалентного характеру, оскільки автор втілює не лише національне бачення минулого, а й продукує імперське колоніальне осмислення українського історичного нарративу. У листі до Дмитра Яворницького письменник безпосередньо наголошує на неможливості уникнути присутності в діалогі «Мазепа» кон'юнктурних ідеологем: «/.../ тепер пишу великий роман про Мазепу, тільки що ця тема небезпечна для цензури, а в цензурнім смаку я не напишу» [14, с. 588].

В українській історіографічній та літературній спадщині життєпис Мазепи, окрім його періоду гетьманства, вичерпується двома фактами. По-перше, ведеться мова про овіяну легендами молодість майбутнього гетьмана України. Цей факт із біографії Мазепи активно використовувався в європейській літературі романтизму (Джордж Байрон, Віктор Гюго). По-друге, в літописній літературі перша згадка про Мазепу стосується 1674 року, коли він як посол Дорошенка, направляючись з українськими бранцями в подарунок кримському хану, потрапив у полон до запорозьких козаків. Зрештою саме цими біографічними подіями обрамлює романний життєпис Мазепи Михайло Старицький. Автор свідомо обирає період із життя Івана Степановича, що має найменше достовірних відомостей, і виводить образ майбутнього гетьмана поза рамки європейського та російського семантичного простору.

У цьому контексті показовим виглядає той факт, що автор закладає у свій текст стратегії пояснення найконтroversійніших сторінок його гетьманування на прикладі молодих літ Мазепи. Зокрема це проявляється на рівні міжособистісного спілкування майбутнього гетьмана з окремими реальними історичними персонажами. Так, в історіографічній науці початок правління Мазепи пов'язується зі змовою про-

ти гетьмана Самойловича. Микола Костомаров, як зрештою перед цим Самійло Величко, акцентують увагу на провідній ролі Мазепи в організації заколоту. Старицький же намагається цей факт, що є частиною загальноімперського вибудовування стереотипу зрадника Мазепи (зрадив спочатку Самойловича, а згодом і Петра І), нейтралізувати логічним вмотивуванням з маловідомого періоду життя майбутнього гетьмана. Мазепа у фіналі роману «Руїна» обіцяє Маріанні помститися Самойловичу за його злочини проти України: «/.../ ти отомстишь /.../ предателю /.../ за Многогрешного и за весь наш несчастный край» [13, с. 948]. Прикметно, що письменник акцентує не на особистісних мотивах, а на національно-державних, тим самим підважуючи усталений стереотип про зрадливість натури Мазепи. Старицький свідомо не зачіпає гетьманську діяльність Івана Степановича, оскільки довелося б зіткнутися з імперським ідеологічним тавруванням Мазепи як зрадника Петра І. Проте автор обирає стратегію ревізування негативного образу Мазепи в рамках національного історичного нарративу, таким чином не вступаючи в конфлікт із метропольним баченням, але водночас і підриваючи його через національні ідеологеми, що підпорядковувались загальному імперському дискурсу.

Дослідник Ярослав Поліщук відзначає певну схожість стратегій вибудовування національних історичних проєктів у польській та українській літературах. Мова у першу чергу йде про стратегії Генріха Сенкевича та Михайла Старицького, оскільки історична романістика саме цих авторів, будучи легально опублікована в рамках російського літературного простору, несла окрім осібно національного бачення минулого й імперське [9, с. 54]. Метропольне бачення проблеми пам'яті минулого вимагало узгодження національних дискурсів з імперським щодо історичних взаємостосунків центру та периферії. У контексті ж «провінційних» національних історій «ідеологічна кон'юнктура /.../ допускає неоднозначне трактування національних рухів поза імперським ядром /.../» [9, с. 54]. Власне недомовленість, текстуальні лакуни дозволяють в історичній белетристиці вибудувати розлогі національні проєкти осмислення минулого, поєднуючи в рамках одного цілого колоніальний та антиколоніальний стереотипи.

Діалогія Михайла Старицького «Мазепа» окрім національного історичного міфу вибудовує і чітку імперську присутність у символізовано-героїчній белетристичній версії минулого. В контексті діалогії актуальними видаються два концепти метропольних ідеологем: антипольська риторика та ідеалізація централізації державного управління.

Антипольська риторика, яка присутня в українській літописній та романтичній літературі, ґрунтується на драгливих моментах історичної пам'яті українства. Для вітчизняної культури ХVІІІ-ХІХ ст. козацтво постає формою національної самоідентифікації. У цьому контексті саме польсько-українські військові конфлікти являються невід'ємною часткою істо-

ричної візії минулого. Сва Томпсон відзначає, «що головну роль у формуванні національної ідентичності відігравали війни, незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою», оскільки «пам'ять про ці війни облагороджувалася, коли їх описували етнічні еліти» [154, с. 31]. У ситуації ж польсько-українських взаємин відбувається перенесення досвіду міжнаціональної негатиї у культурну свідомість. Антипольський пафос Михайла Старицького органічно вписується в українську літературну традицію XIX ст. Проте така авторська тенденція пов'язана не лише із загальнолітературною настановою, а безпосередньо й з індивідуальним авторським досвідом.

Водночас негативне маркування польського простору відповідає імперським ідеологемам. Антипольські настрої в метропольному дискурсі, посилювалися після повстань 1830 й 1863 років, є прямим відбиттям незадоволення центру щодо бунтівної периферії. Російські діячі культури схвально оцінювали віхи державної колонізаційної політики, спрямованої проти підкореної польської нації. Так, хрестоматійною виглядає поезія О.Хомякова «Ода», в якій автор окреслює власну антипатію до польського національного руху і закликає до всеслов'янської єдності під російським імперським омофором: «он видит: гордо над вселенной, / До свода синяго небес, / Орлы Славянские взлетают / Широким, дерзосным крылом, / Но мощную главу склоняют / Перед старшим – Северным Орлом» [17, с. 37]. До подібних кон'юнктурних локусів трактування польської історичної спадщини вдається Микола Костомаров. У передмові до праці «Богдан Хмельницький» дослідник розглядає міжнаціональний конфлікт у контексті месіанської імперської ідеології «про собиране земель руських», у якій Польщі відводилася роль найбільшої загрози самому існуванню «руського світу»: «.../ Польша вступала последовательно, шаг за шагом, внутрь руського мира и, в начале XVII века, чуть было не овладела им окончательно» [3, с. VI].

Дослідник Ярослав Поліщук відзначає, що для погодження історичних версій Генріха Сенкевича та Михайла Старицького з імперською цензурою потрібно було вибудувати окрему формулу демонстрації метропольного історичного дискурсу в національному наративі. У випадку українського письменника таким «компромисним» варіантом є стратегія інтерпретування збройного повстання як «визволення з-під польської влади» [9, с. 59]. Старицький повторює класичне звинувачення у національному та релігійному визискуванні українців поляками, причому відбувається це у доволі різких антагоністичних тонах. Прикметно, що автор свідомо намагається увесь негатив спрямувати виключно на еліті польської нації – шляхті («.../ я не говорю о простых людях ляхах, о мазурах: они тут ни при чем /.../» [13, с. 53]). Автор свідомо підважуючи національну монолітність своїх опонентів, вступає в дискусію з трилогією Генріха Сенкевича, у якій саме шляхта постає ідеалом національної доблесті.

Окреме місце в контексті діалогії Михайла Старицького займає концепція держави, у якій важливе місце складає імперський дискурс влади. Перш за все автор ідеалізує централізовану ієрархію державного управління, що протиставляється полівекторному козацькому варіанту XVII ст.: «Всякое царство или королевство укрепляется теперь в своей силе и возвеличивает власть короля, и везде, везде эта власть спускается по «сходах» на низшие и низшие «станы» /.../. Выходит, что герцог, король либо кесарь поддерживается всеми и сам всех осеняет... Такая лестница составляет крепость и силу державы /.../» [13, с. 83-84]. Окрім критичного осмислення козацького минулого з позицій XIX ст., автор послуговується й імперськими ідеологемами щодо чіткого окреслення дискурсу влади в історичному наративі. Зокрема політична культура Московії як «сильного царства» протиставляється нестабільним та «слабким» державним моделям Польщі та України. Хоча автор проблему загибелі козацької держави напряду узалежнює із формою урядування, проте важливе значення відіграє і факт свідомої маргіналізації національного історичного простору під тиском метропольного.

Старицький, наслідуючи ревізійні погляди романтичної інтерпретації козаччини Пантелеймона Куліша, акцентує увагу на питанні домінування особистих свобод громадян над державними інтересами, що стало однією із причин загибелі козацької держави: «.../ коли будем о вольностях лиш печалиться, рано ли, поздно ли, а погибнем» [13, с. 83]. Письменник щиро намагається віднайти пояснення причин втрати державності, заглиблюючись в особливості політичної культури XVII ст. Проте переосмислення громадянських інституцій козацького суспільства відбиває не лише національне бачення історичної проблеми, а й метропольне. Відносно демократичний устрій Польщі та України, у якому домінуюче становище займали індивідуальні свободи окремих громадян (шляхти та козацтва), маргіналізуються під впливом ідеалізованої форми «сильного царства», заснованого на «взаимном подчинении и страхе» [13, с. 84]. Авторитарна модель як ідеальний варіант державного існування інспірується метропольними стратегіями репрезентації дискурсу влади Російської імперії. Старицький втілює цю кон'юнктурну ідеологію не лише за рахунок роздумів молодого Мазепи, а й описуючи правління Богдана Хмельницького як «золотий період» існування сильної лідера, що жорстко карав виступи непокірних: «Он [Хмельницький – О.К.] не отдал своей булавы в руки безумной толпе и покарал бунтовщиков» [13, с. 576]. Подібні сентенції відчитуються і в трилогії Генріха Сенкевича, в якій автор «легітимізує державну владу Речі Посполитої та викриває й засуджує повстання та війни» [9, с. 59].

Зрештою у Старицького ідеалізований тип «сильної держави» доповнюється і мілітарним аспектом. Проте військова могутність носить не оборонний характер, а, навпаки, загарбницький. Автор прищеплює українським персонажам власне імперський спосіб мислення, який передбачає підкорення сусід-

ніх територій: «Прилучить к себе Молдавию, Валахию, заселить до самого Дона широкие степи, оградить себя крепостями, оттеснить турок, а дальше, дальше...» [13, с. 250]. Специфіка російського колоніалізму, в порівнянні з англійським чи французьким, полягала у приєднанні суміжних територій, котрі розчинялися в загальноімперському просторі через стирання кордонів між колонізованою та етнічною російською територіями, і як результат спотворювалася в «пам'яті росіян та іноземців» істинна природа «відносин між метрополією та периферією» [15, с. 40]. Ева Томпсон відзначає, що «російська національна ідентичність тісно пов'язана з її територіальністю» [15, с. 30]. У контексті діалогії Старицького це є яскравою ілюстрацією адаптування національного історичного наративу до імперського проекту минулого. Геополітичні стратегії Мазепи щодо захоплення чорноморського узбережжя та прилеглих південних територій («.../ надо прежде всего обр-

сать татар от берегов Черного моря и заняты все приморские города» [13, с. 249]) виглядають як пролог до імперської політики Петра I і Катерини II на півдні України. Більше того, саме Мазепі автор приписує концептуальне осердя імперської політики Петра I – вихід до моря («Та сторона только и сильна, и богата, которая стоит близько к морю, для нее открыты все дороги» [13, с. 249]).

Загалом діалогія Михайла Старицького презентує складний варіант осмислення національного минулого в рамках авантюрно-пригодницького чтива кінця XIX століття. Проте письменник змушений був враховувати не лише український історичний наратив, а й імперський дискурс. Таким чином текст Старицького з одного боку потверджував метропольне сприйняття українського історичного досвіду, з іншого – пропонував переосмислення усталених стереотипів, що сприяло вибудовуванню антиколоніального контрдискурсу в рамках діалогії «Мазепа».

Література

1. Баррі Пітер. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пер. з англ. О. Погинайко ; наук. ред. Р. Семків. – К.: Смолоскип, 2008. – 360 с. – (Серія «Пролегомени»).
2. Гиляровский В. Москва газетная / Владимир Гиляровский // Гиляровский В. Собрание сочинений в 4 т. – М.: 1999. – Режим доступу до видання: http://az.lib.ru/g/giljarowskij_w_a/text_0060.shtml, 11.03.2011.
3. Костомаров Н. Богдан Хмельницький / Николай Костомаров. – Санкт-Петербург, 1859. – 550 с.
4. Левчик Н. Повернення з небуття (романи «Молодость Мазепи» і «Руїна» в контексті світоглядно-естетичних концепцій історичної прози М.Старицького) / Надія Левчик // Старицький М. Молодість Мазепи. Руїна :Діалогія – К. : Укр.. центр духовн. Культури, 1997. – С. 3-12. – (Серія «Український історичний роман»).
5. Лист Винниченка В. К. до Максима Горького від 19 квітня 1909 // Слово і час. – 1993. – № 2. – С. 53-54.
6. О'Коннор-Вілінська В. Лисенки й Старицькі : (Спогади) / Валерія О'Коннор-Вілінська. – Львів, 1936. – 82 с.
7. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті / Марко Павлишин ; вст. слово І. Дзюби. – К., 1997. – 447 с.
8. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького / Володимир Поліщук. – Черкаси : Брама, 2003. – 376 с.
9. Поліщук Я. Пейзажі людини / Ярослав Поліщук. – Харків : «Акта», 2008. – 346 с. – (Серія «Університетські лекції. Компаративістика й історія літератури»).
10. Поліщук Я. Постколоніальна критика як актуальна пропозиція / Ярослав Поліщук // Філологічні семінари. Понятійний апарат сучасного літературознавства: «своє» й «чуже». – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – Вип. 10. – С. 87 – 97.
11. Саїд Едвард. Культура й імперіалізм / Пер з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал [та ін.]– К.: Критика, 2007. – 608 с.
12. Сидоренко О. Розповсюдження київських українськомовних часописів початку XX ст. / О. Сидоренко. – Режим доступу до видання: <http://journal.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2237>
13. Старицький М. Молодість Мазепи. Руїна :Діалогія / Михайло Старицький ; передм., упоряд та наук. ред.. Н. Левчик. – К. : Укр.. центр духовн. Культури, 1997. – 984 с. – (Серія «Український історичний роман»).
14. Старицький М. Твори : У 8-ми т. / Михайло Старицький. – К., 1965. – Т. 8.
15. Томпсон Ева Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М.Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.
16. Франко І. Двоязичність і дволичність / Іван Франко // Франко І. Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т. ; упоряд. З. Франко, М. Василенко. – Львів : Каменяр, 2001 – С. 263-277.
17. Хомяков А. Стихотворения / Алексей Хомяков. – М., 1888. – 160 с.
18. Шкандрий М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. з англ. П. Тарасук. – К.: Факт, 2004. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2011